

Т. Є. Мосійчук

викладач кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058,
тел.38 (0482) 68-60-92
tamarakozak@ya.ru

**ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
У ДЕВІАНТНИХ ГРУПАХ**

Стаття присвячена особливостям вивчення ідентифікації та самоідентифікації молодих засуджених жінок як соціально-депривованої групи. Особливий наголос робиться на ідеї необхідності соціальної реабілітації як механізму відновлення соціальних зв'язків у соціумі.

Ключові слова: соціально-депривовані групи, соціальна ексклюзія, криза ідентичності, деідентифікація, соціальна реабілітація.

Проблема ідентифікації приваблює зараз дослідницький інтерес соціологів. За тривалий час трансформаційних змін у суспільстві і негативних їх наслідків — економічної кризи, скорочення промислового виробництва, структурної перебудови економіки, зміни соціальної структури та стратифікації, низхідної мобільності, зникнення чи зміни статусу соціально-професійних груп, реального чи латентного безробіття — сформувалися соціально-депривовані спільноти. Поняття соціальної депривації застосовується до тих соціальних груп населення, котрі в чомусь ущемлені в людських правах і не можуть вести повноцінний спосіб життя. Зазвичай до них відносимо дітей, пенсіонерів, інвалідів, безробітних. Під депривацією ми розуміємо позбавлення чи недостатність умов, необхідних для нормального життя.

Таким чином, на фоні масової соціальної депривації визначився феномен масової деідентифікації. Для нинішнього стану суспільства для певних соціально-депривованих груп характерна втрата його членами переконливих критеріїв ідентичності. Відбувається, наприклад, девальвація професійної ідентичності у безробітних. Через відсутність їх підтримки державними інститутами порушується нормальне соціальне самопочуття, втрачається самоконтроль, що призводить до формування у суспільстві певних кризових груп. Тут йдеться насамперед про інвалідів, також про наркоманів, осіб з психічними розладами та суїцидальною поведінкою, алкоголіків і т. п. Осмислюючи цей феномен, Н. Луман [Луман, 1988, с. 96] назвав такі соціальні групи “виключеними” та обґрунтував необхідність суспільної уваги до них. Він представляв їх як колективний феномен, оскільки витoki такої ексклюзії необхідно шукати в самих принципах функціонування сучасних суспільств, по-друге, з його точки зору це не маргінальні групи, а процесуальна сторона розвитку суспільства, оскільки статистика свідчить

про тенденцію зростання цих груп, тому суспільство повинно розпочинати дії щодо попередження стратифікації на цій підставі, змінити функції та матеріальне асигнування соціальних служб.

З соціальної точки зору нас цікавить проблема розриву чи послаблення соціальних зв'язків, кризи ідентичності, продукування нерівності, характерних для процесу “виключення”; з методологічної — накопичення реальними індикаторами категорії “прийнятна ідентичність”; в практичній реалізації — ототожнення тих, хто зіткнувся з життєвими випробовуваннями.

Соціологи зараз знаходяться на шляху пошуку теоретичних підходів до проблеми ідентифікації. Більшість соціологів звертаються до психологічних та соціологічних концепцій особистості.

В нашій роботі ми зупинимося лише на деяких питаннях ідентифікації.

Однією із основних проблем, яка підлягає вирішенню, на що вказують С. Макеев, С. Оксамитна, Є. Швачко [Макеев, 1996, с. 10], залишається проблемою і понині — проблема ідентифікації суб'єктів дії і поведінки, їх орієнтацій та устремлінь, проблема передбачуваності їх відношення до інших суб'єктів і соціальних інституцій, а також проблема самоідентифікації індивідів і груп — віднесення та зачислення себе до певних соціальних утворень. Якщо суб'єкти через якісь причини стають одноманітними, якщо індивіди втрачають критерії самоідентифікації, то в суспільстві зростає відчуття соціальної дезорганізації, безпорядку та хаосу, знецінення моральної поведінки, загально визнаних цінностей. Таким чином актуалізуються проблеми вивчення процесів деідентифікації, які здебільшого формують колективну девіантність та делінквентність, та процесів реідентифікації — соціально-реабілітаційного впливу на сформовану колективну девіантність та делінквентність.

Складність та багатоступеневість феномену ідентифікації обумовлені існуванням різноманітних його визначень, які акцентують увагу на ту чи іншу його сторону, особливість, властивість [Шульга, 1996, с. 71].

Насамперед, ідентифікація розглядається як обмежений часом акт, пов'язаний з деякою специфічною ситуацією в житті особистості, коли вона під впливом внутрішніх чи зовнішніх причин, а іноді тих і інших у сукупності, періодично зіштовхується з потребою відповідати на питання: “Хто Я?”. Це питання для особистості вкрай складне. І вона відповідає на нього по-різному у залежності від віку і свого соціального стану, в залежності від обстановки в суспільстві, а також посиляючись на свій душевний стан. Інакше кажучи, навіть для однієї і тієї ж самої особистості відповідь на нього в різний час може бути різною.

Тому у найзагальнішому вигляді самоідентифікація особистості може визначатися як “віднесення себе до певного роду, виду, типу з метою усвідомлення, розуміння своєї сутності” [Драганов, 1990, с. 183].

Проблема самоідентифікації актуалізується як в умовах наявності і проявлення багатоманітності в якомусь соціальному просторі. Відносно особистості це означає, що в умовах широких можливостей проявів особистостями своїх індивідуальних характеристик, що ґрунтуються на соціально-культурних джерелах, загострюється проблема ідентифікації, тобто

загострюється проблема вибору. Людина нібито шукає, вибирає для себе стиль, акцент, форму, визначеність своїх зовнішніх проявів.

З іншого боку, проблема самоідентифікації відходить для особистості на задній план, затихає в умовах зовнішньої жорсткої уніфікації її поведінки, в умовах, коли в суспільній свідомості пропагується, підкреслюється спільність, єдність. В результаті може виникнути явище стертої, розмитої самоідентифікації особистості.

А втім, зовнішня уніфікація може викликати своєрідну реакцію з боку особистості, що проявляється у внутрішньому віднесенні себе до інших груп. Тобто уніфікація може стати чинником, який провокує, актуалізує самоідентифікацію особистості.

Однією з найважливіших детермінант людської поведінки є статева роль. Суттєвим контекстом, на фоні якого розгортаються процеси ідентифікації, самоідентифікації та соціальної мобільності є гендерний.

Гендерні контексти рольової поведінки ґрунтуються на тому, що в західній соціології прийнято називати “gender”. Цей термін відноситься до конструювання власне соціального жіночого та власне соціального чоловічого відмінного, тобто тих соціально-культурних утворень, котрі виникають на основі статі і відображають існування в даному суспільстві двох соціально і культурно різних груп. Е. Гідденс називає жінок жертвами “подвійної” дискримінації, маючи на увазі, що працюючи нарівні з чоловіками, відповідальність за виховання дітей та ведення домашнього господарства здебільшого несуть вони.

Тим часом частіше всього дослідники намагаються побудувати єдиний масштаб вимірів, що, як правило, вводиться як еталон на підставі інтерпретації даних досліджень, що проводилися чоловіками й отримані частіше усього або винятково на основі вивчення чоловіків.

Таким чином, виявляється тенденція розгляду поведінки чоловіка як “норми”, а жіночої поведінки — як якогось відхилення від цієї “норми”.

У реальному житті зразки поведінки і цінності жінок часто відрізняються від тих, що утворені іншою статтю. Більше того, у результаті переважання маскулинних цінностей у тих або інших суспільствах жінки беруть під сумнів нормальність своїх стратегій поведінки і починають змінювати їх у бік маскулинності.

Як указують багато дослідників (З. Фрейд, Ф. Піаже, М. Кольберг), поведінкова концепція чоловіків відрізняється від жіночої.

Основні характеристики маскулинної моделі розвитку — це усвідомлення власної автономії, що виявляється в незалежності суджень; неупередженості, незалежності від почуттів, обставин, конкретних ситуацій; підпорядкування універсальним принципам людського існування. Фемінінна модель розвитку характеризується, насамперед, залежністю від інших людей (дітей, близьких), упередженістю, релятивністю суджень у їх ситуативній і емоційній обумовленості [Артемьева, 1992, с. 345–352].

Відмінності в особливостях розвитку і формуванні особистісних властивостей впливають і на характер морального регулювання поведінки чоловіків і жінок.

Моральний аспект чоловічої концепції поведінки, на думку К. Гілліан, формується як результат зіткнення обов'язків, а не конкуренції прав, і для свого вирішення вимагає в більшій мірі формального абстрактного мислення. Така концепція поведінки засновується в соціальному і юридичному відношеннях на моделі моралі справедливості, що припускає визнання рівності усіх людей у правах: на самореалізацію, на життя і т. п. Ця мораль особливо добре забезпечує взаємини людей, що не перебувають у безпосередніх відношеннях, а знаходяться один перед іншим як якісь абстракції, звільнені від конкретних характеристик. Таким чином, мораль справедливості виступає неперсоніфікованою та безпристрасною. Вимоги моралі справедливості універсальні, безпристрасні, і для їхньої реалізації необхідні, насамперед, раціональні здібності.

Маскулин- на стратегія поведінки		Раціональні здібності		Універсальність, неупередженість, абстрактність
	Засіб реалізації		Якісні характе- ристики	
Фемінінна стратегія поведінки		Емоційні співпережи- вання		Особливість, упередженість, конкретність

Мал. 1. Статеворольові стратегії і моральні регулятори поведінки

Жіноча поведінкова концепція пов'язана з проявом турботи і визначає моральний розвиток навколо розуміння відповідальності і взаємозв'язків з іншими. На відміну від чоловічої моральної концепції жіноча модель, на думку К. Гілліан, це мораль індивідуальних відношень і турботи [Гилліан, 1992, с. 352–374]. Вона заснована на почутті безпосереднього зв'язку між людьми, наприклад, відношення матері до дитини визначаються не знанням універсальних принципів, а любов'ю і турботою про неї. Любов і турбота не мислимі без розуміння потреб конкретної, не схожої на інших людини, без “пристрасного” відношення до неї. У цьому випадку якість моральної дії визначається здатністю до співпереживання, співчуття, емоційної чуттєвості. Розуміння того, що немає однакових людей і однакових ситуацій, веде до відмови від універсалізації основи моральної дії, визнання того, що кожний вчинок у контексті моралі турботи неповторний, але й не довільний. Вимоги моралі турботи особливі, пристрасні, конкретні, а їхня реалізація неможлива без спроможності емоційного переживання. Визнання якісної своєрідності жіночої моделі моралі, її унікальної ролі в людському житті призводить до твердження, що мораль турботи може бути обґрунтованою тільки на своїй власній основі.

В умовах економічної кризи, різкого погіршення матеріального стану багатьох сімей жінки, підлягаючи різноманітним стресовим впливам, опиняються в ситуації нелегкого морального вибору між турботою та відповідальністю за близьких і — порушенням швидкоплинних, а іноді, навпаки,

запізнілих правових норм. Емоційність і упередженість при моральному виборі штовхають жінку на ризиковані засоби та способи вирішення життєвих колізій.

Рівень засвоєння соціальних ролей досліджувався на чотирьох об'єктах з метою порівняння. Кожен із об'єктів має власну як уніфікацію (жінки, чоловіки, діти, молодь), а також специфіку, обумовлену родом діяльності (жінки, що відбувають покарання за здійснені злочини, діти-підлітки, що знаходяться на лікуванні в санаторії, чоловіки-офіцери, що несуть службу в українській армії, студентки-дівчата, які здобувають вищу освіту). Особливість дослідження рівня засвоєння соціальних ролей полягає і в тім, що вивченню підлягають громадяни — жінки, які відбувають покарання в ВТК, так і громадяни, що ведуть “нормальний спосіб життя”, — студентки, чоловіки (офіцери) і підлітки.

У нашому дослідженні ми виходили з припущення про зв'язок жіночої злочинності зі стратегіями поведінки, обумовленими як соціальною, так і статевою диференціацією. Обґрунтування цієї ідеї базується на вивченні реальної рольової поведінки і статусно-рольового набору ідентифікацій засуджених жінок.

Відхилення від норми в його кримінальному варіанті пов'язано, на нашу думку, поряд з іншими чинниками, і з утратою фемінінності, тобто жіночності, через розмивання межі статевої ідентичності в недавньому минулому. Обґрунтування цієї ідеї базується на вивченні реальної рольової поведінки і статусно-рольового набору ідентифікацій засуджених жінок.

Посилення уваги до статевої диференціації, на наш погляд, може стати умовою для подолання труднощів трансформаційного періоду і зниження кримінальної поведінки в жіночому середовищі.

Для визначення статусно-рольового набору ідентифікацій був використаний тест М. Куна і Т. Макпартленда “Хто Я? “. Тест являє собою відносно неструктуровану процедуру, у відповідності з якою респонденту пропонується дати до двадцяти різноманітних відповідей самому собі на питання “Хто я? “. Тест, окрім статусно-рольового набору ідентифікацій, дозволяє виявити включеність людини в соціальне середовище, а також його системі ціннісних орієнтацій. Результати використання тесту у соціологічних дослідженнях подані в роботах Т. З. Козлова, Є. Я. Назарчук, В. І. Подшивалкіної і ін. [7–9].

Набір ролей, реалізованих опитуваними, був нами розподілений на декілька типів, пов'язаних із соціальною, професійною, сімейною, побутовою сферами життя, дозвіллям, а також окремо виділялися специфічні ролі у залежності від контингенту опитуваних. До соціально-значимих були віднесені такі ролі, як “громадянин”, “людина”, “особистість”, “одесит”, “українець” і ін. Професійні, фахові ролі — певна назва професії, а також “робітниця”, “спеціаліст”, “підлегла”, “студент” і т. ін. До сімейних — “дружина”, “дочка”, “сестра”, “тітка” й ін. Побутові ролі — “господарка”, “кулінар”, “квіткарка”, “рукодільниця” й ін. Дозвілянські ролі включали такі, як “музикант”, “спортсменка”, “танцівниця”, “книголюб” і т. п. Специфічні ролі — уподібнення зі знаками зодіаку, віднесення себе до певного

віросповідання, а також ототожнення з перебуванням у в'язниці: “ув’язнена”, “злочинниця”, “лиходійка”, “зечка” і т. п.

У результаті дослідження було виявлено, що статусно-рольовий набір найвищий у чоловіків (17,6), на другому місці у студенток — 16,4, а в молодих засуджених жінок значно вужчий по відношенню до такого ж набору в чоловічій і студентській вибірках, і майже однаковий із рольовим набором дітей-підлітків — 12,1 і 12,0.

Чоловікам найбільш характерні ідентичності з професійними ролями (4,5). На другому місці ідентичності з дозвілянськими ролями (3,8), ідентичності з соціально-значимими посідають третє місце (3,6), сімейні ролі у чоловіків знаходяться на четвертому місці (3,3), але за кількістю ролей розбіжності незначні, коливання в межах одиниці. Специфічні ролі займають п’яте місце (1,4), а побутові знаходяться на останньому місці і кількість їх складає всього 0,9. Побутові ролі чоловіків у два рази нижчі у порівнянні з підлітками та засудженими жінками, у них по дві ролі на кожного. Таким чином це ще раз підтверджує низьку включеність чоловіків у побутові справи родини, а в деяких випадках відсутність ідентифікації з господарськими справами в домі.

Студентки характеризуються найбільшим ототожненням себе з соціально-значимими ролями (4,0), друге місце посідають сімейні ідентифікації (3,6).

Найбільше важливими із сукупності ролей для засуджених, як і для дітей-підлітків, є сімейні ролі (2,9). На друге місце віднесені соціально-значимі ролі.

Професійні ролі займають у засуджених жінок п’яте місце (1,7), як і в підлітків (1,7). У студенток вони на четвертому (2,47), у чоловіків (4,5) — на першому місці. Низький кількісний показник професійних ролей, віднесення їх на останнє місце жінками, що відбувають покарання, указує на їх низький статус в економічній і фаховій структурах суспільства, що може підштовхнути їх до позасоціальних засобів вирішення своїх матеріальних проблем після відбуття терміна покарання.

Таблиця 1

**Розподіл рольового репертуару різноманітних категорій опитаних
(кількість ролей)**

Типи ролей	Засуджені жінки	Чоловіки	Підлітки	Студентки
Усього:	12,1	17,6	12,0	16,4
— соціально-значимі	2,6	3,6	2,6	4,0
— фахові	1,7	4,5	1,7	2,5
— сімейні	2,9	3,3	2,9	3,6
— побутові	2,0	0,9	2,0	2,2
— дозвілянські	2,3	3,8	2,3	2,8
— специфічні	0,5	1,4	0,5	1,3

Побутові ролі, що характеризують жінку як господиню і хранительку домашнього затишку, знаходяться на четвертому місці після дозвілянсь-

ких, незважаючи на те, що більшість із них мають власних дітей. Це може свідчити про відчуження жінок від соціуму або неповне входження в нього, а також про неповну включеність в неформальну домашню зайнятість.

Специфічні ролі визначалися особливостями кожної із груп, наприклад, чоловіки-офіцери — захисник, військовий і ін.; підлітки (юнаки і дівчата) — учень, хворий, що відпочиває й ін.; жінки — засуджена, злочинниця, арештантка й ін. За кількістю специфічних ролей жінки посідають перше місце, що обумовлено актуалізацією цієї групи ролей і їх усвідомлення в умовах ВТК.

Засуджені жінки в більшій мірі ідентифікують себе за належністю до статі з біологічної точки зору. Сімейні ролі, пов'язані з проявом себе як жінки, матері — на четвертому місці, а соціально-особистісні характеристики — на дев'ятому місці.

Таблиця 2

Якісні характеристики рольового репертуару різноманітних категорій опитаних (ранг ролей)

Ролі	Засуджені жінки	Чоловіки	Юнаки	Дівчата
Статеві ідентичності (жінка/чоловік)	1	6	3	5
Первинна сімейно-рольова ідентичність (дочка/мати, син/батько)	4	3	6	2
Повторна сімейно-рольова ідентичність (дружина/чоловік)	6	1	7	8
Соціально-особистісна ідентичність (особистість)	9	8	5	1
Біосоціальна ідентичність (людина)	3	2	1	4
Субгрупова ідентичність (специфічні ролі)	2	10	9	7

Специфічні ролі посідають друге місце. Таке ранжування ще раз підтверджує слабку включеність засуджених жінок у соціальне життя, незреалізованість у сім'ї, заниження особистісних якостей. Дані дослідження, таким чином, підтверджують існування психологічної деформації особистості жінок, що обрали кримінальні засоби та способи вирішення життєвих проблем.

Якщо порівнювати засуджених жінок із чоловіками, то в останніх більшою мірою простежується самореалізація через сім'ю, що включає і біосоціальну ідентифікацію.

У результаті дослідження було виявлено, що статусно-рольовий набір молодих засуджених жінок значно вужчий по відношенню до такого ж набору в чоловічій і студентській вибірках, і практично однаковий із рольовим набором дітей-підлітків.

Розбіжності в уявленнях про нормативні регулятори соціальної поведінки у чоловіків і жінок особливо проявляються в умовах різких змін (політичних, економічних, культурних, соціальних) в соціумі. Саме в кризові періоди в суспільстві стають актуальними розбіжності в стратегіях пове-

дінки чоловіків та жінок. Суспільство трансформацій вимагає традиціоналізації відношень, тонкої статево-рольової диференціації та спеціалізації, тобто вираженої маскулинності та фемінінності.

Зміна орієнтацій у суспільстві від одноманітних форм поведінки до визнання багатоваріантності і індивідуалізації способів вирішення життєвих колізій призводить до зростання інтересу статево-рольової диференціації та статусно-рольової ідентифікації статі. Рівень засвоєння засудженими жінками соціальних ролей досить низький, у тому числі сімейних та побутових, які в першу чергу характеризують специфіку жіночої соціальності. Це свідчить про їхнє відчуження від соціуму, деформування процесу їх соціалізації. Їх побутова некомпетентність, чи деідентифікація за відсутності повної сім'ї ускладнює їх власний стан та стан їхніх дітей. Кримінальність жінок, прийняття ними специфічних ролей, "прийнятною ідентичністю", пов'язана у значній мірі з утратою межі статевої ідентичності чи гендерною незрілістю.

В сучасних умовах, коли формується суспільне самоуправління на всіх рівнях, необхідні різноманітні форми суспільного контролю за процесами відновлення особистості з девіантними проявами поведінки. Самоідентифікація та ідентифікація з соціальними групами нормативної поведінки повинні ґрунтуватися на відновленні соціальних зв'язків у соціумі, де механізмом виступатиме самореабілітація і соціальна реабілітація.

Література

1. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. — М.: Интеллект, 1988. — С. 95–109.
2. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / Макеев С. А., Оксамитная С. Н., Швачко Е. В. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.
3. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
4. Драганов М. Уровни личности, обусловленные ее самоидентификацией с человеческими общностями // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь. — М.: Наука, 1990. — С. 183.
5. Артемьева О. В. Человек = мужчина + женщина // Этическая мысль. — Республика. — 1992. — С. 345–352.
6. Гиллиан К. Иным голосом // Этическая мысль. — Республика. — 1991. — С. 352–374.
7. Козлова Т. З. Самоидентификация некоторых социальных групп по тесту "Кто Я?" // Социальная идентификация личности — 2. — М., 1994. — Книга 1. — С. 130–160.
8. Назарчук Е. Я. Тест двадцати ответов: какую идентичность мы измеряем? // Социальная идентификация личности — 2. — М., 1994. — Книга 1. — С. 160–178.
9. Подшивалкина В. И. О жизненной позиции инженеров в условиях перехода к рыночной экономике. Интеллигенция в социальных процессах // Социальные технологии: проблемы методологии и практики. — Кишинев: Наука, 1997. — 352 с.

Т. Е. Мосийчук,

кафедра социологии Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова, Института социальных наук,
к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58.

ОСОБЕННОСТИ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В ДЕВИАНТНЫХ ГРУППАХ

Резюме

Статья посвящена особенностям изучения идентификации и самоидентификации молодых осужденных женщин как социально-депривированной группы. Отдельный акцент делается на идее необходимости социальной реабилитации как механизме обновления социальных связей в социуме.

Ключевые слова: социально-депривированные группы, социальная эксклюзия, кризис идентичности, деидентификация, социальная реабилитация.

T. E. Mosiychuk,

Sociology Department of Social Sciences Institute of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine.

FEATURES OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION IN DEVIATION GROUPS

Summary

Article is devoted to features of identification and self-identification studying of the young condemned women as socially-deprivation groups. The separate accent is done on idea of social rehabilitation necessity as the mechanism of social connections updating in society.

Key words: socially-deprivation groups, social exclusion, crisis of identity, deidentification, social rehabilitation.